

СУЧАСНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ РІВНЯ ЖИТТЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

*Л.М. ЧЕРЕНЬКО,
кандидат економічних наук,
завідувач відділу Інституту демографії
та соціальних досліджень НАН України*

Нинішній етап соціально-економічного розвитку характеризується утриманням тенденції економічного зростання, яке розпочалося з 2000-го року після глибокої десятирічної кризи. Наслідком занепаду 1990-х років стало передусім різке зниження життєвого рівня більшості домогосподарств країни. Отже, для державних діячів та простих громадян найбільш очікувані зміни з відродженням економіки лежали у площині підвищення матеріального добробуту, принаймні, до рівня докризового періоду, але на вищому витку спіралі.

Впродовж останніх семи років в Україні спостерігається зростання реальних доходів населення та відповідне покращення матеріального становища переважної більшості домогосподарств. Проте процес виходу з соціально-економічної кризи в цей період мав певну специфіку і сьогодні подекуди характеризується неоднаковими темпами розвитку різних сфер життєдіяльності людини. Нині можна констатувати, що не всі процеси підпорядковані дії загальноєкономічних законів, що випереджальне зростання одних індикаторів життєвого рівня супроводжується надто повільною зміною інших.

Вже ні в кого не викликає сумнівів твердження, що об'єктом дослідження життєвого рівня виступає сім'я або домогосподарство. Традиції радянської статистики щодо дослідження матеріального становища населення поступово відходять на задній план, поступаючись визнаним міжнародним підходам до вивчення специфічних процесів життєдіяльності на рівні домогосподарства. Сьогодні домашні господарства виступають центральним об'єктом дослідження та оцінки рівня життя населення країни, оскільки вони представляють практично всі шари та прошарки суспільства, і на їх рівні зосереджені основні економічні, соціальні й демографічні характеристики становища та статусу населення. Адже робити обґрунтовані висновки про рівень життя населення можливо, лише дослідивши показники життєвого рівня різних дохідних, майнових та соціально-демографічних типів домогосподарств.

Більшість українських дослідників при вивченні проблем рівня життя та бідності використовують дані бюджетів домогосподарств, підкреслюючи тим

самим важливістю дослідження проблеми добробуту на рівні сім'ї, залежно від її соціально-демографічного складу. Однак недостатньо уваги приділяється дослідженню особливостей процесу формування життєвого рівня домогосподарств на основі вивчення не тільки їх споживчої поведінки, а й виконання ними економічної функції з метою збільшення власного ресурсного забезпечення. Особливу увагу при дослідженні матеріального становища на рівні домогосподарств слід приділити виробництву продукції та послуг власними силами для власних потреб, що відіграє неабияку роль у формуванні життєвого рівня населення України.

Дана стаття, на відміну від інших досліджень, присвячена вивченню особливостей формування життєвого рівня домогосподарств за рахунок виконання ними самозабезпечувальної функції. *Мета* роботи полягає у виявленні сучасних тенденцій та основних проблем формування життєвого рівня домогосподарств України, а також визначенні ролі самозабезпечення у підвищенні матеріально-го статусу родини. Зокрема, основна увага дослідження має бути приділена:

- змінам у структурі формування доходів домогосподарств та ролі самозабезпечення як чинника підвищення матеріального добробуту;
- особливостям споживчої поведінки та спрямування витрат домогосподарств;
- показникам забезпечення сучасною побутовою технікою як засобу полегшення хатньої роботи та зменшення витраченого часу на послуги для власних потреб.

Економічна криза на початку 1990-х років, яка збіглася з переходом країни на ринкові механізми господарювання, призвела до виникнення специфічних процесів у формуванні життєвого рівня домогосподарств. Різке зростання цін на споживчі товари, падіння купівельної спроможності основних доходів, з одного боку, і розширення свободи економічної діяльності, з іншого, обумовили підвищення активності домогосподарств зі збільшення ресурсів власними силами. Розпочалися різнонаправлені процеси, що мали спільну першопричину – падіння звичного рівня життя. Поряд з розширенням індивідуальної трудової діяльності (в першу чергу, за рахунок особистих підсобних господарств), відбувалося штучне звуження споживчих потреб домогосподарства через перехід до дешевших товарів, виключення зі статті витрат необов'язкових товарів та послуг; збільшення обсягу домашніх робіт, що виконуються власними силами, та відповідні негативні зміни у бюджеті часу.

В період кризового стану економіки українське населення було вимушене адаптуватися до нових умов. З посиленням самозабезпечувальної функції активізувалася діяльність домашніх господарств як з використанням ринкових можливостей, так і традиційними шляхами. Така діяльність допомагала домогосподарствам підтримувати необхідний рівень споживання та певним чином стабілізувати в кризовий момент свій життєвий рівень. Отже, можна констатувати, що з переходом до ринку відбулася адаптація домогосподарств до двох важливих обставин: до нових економічних відносин та до різкого і непередбачуваного падіння життєвого рівня.

На макрорівні домогосподарство можна розглядати як інституціональну одиницю, тобто як економічного агента, який здійснює економічну діяльність і бере

участь у операціях з іншими агентами. Відповідно значення діяльності домашніх господарств може бути оцінено через зіставлення їх кінцевого споживання з ВВП. Хоча домогосподарства традиційно розглядають як переважно споживчі одиниці, вони беруть участь у економічній діяльності за двома каналами зв'язків – як постачальники робочої сили для економіки та як самостійні виробники продукції.

Домашні господарства створюють ринкові та неринкові підприємства, залежно від мети виробництва. Зрозуміло, що виробництво товарів та послуг для власного споживання вказує на наявність неринкового підприємства; відповідно на ринкових засадах функціонують підприємства, метою яких є створення продукції для продажу або обміну. До неринкового виробництва залучаються практично всі домогосподарства, оскільки самозабезпечення щоденними послугами (прання та чищення, прибирання приміщень, приготування їжі, догляд за дітьми та інвалідами, ремонт одягу та взуття тощо) є невід'ємною складовою традиційного побуту, особливо для населення країн з невисоким життєвим рівнем. Отже, домогосподарства, які мають після обов'язкових витрат (на продукти харчування, одяг, предмети гігієни та ін.) обмежені ресурси на придбання послуг, вимушені самостійно виконувати необхідні для їхньої життєдіяльності функції.

Самозабезпечення поточними побутовими та соціальними послугами характерно різною мірою для країн з різним рівнем економічного розвитку. Ця проблема часто породжує багато дискусій щодо коректного врахування вироблених послуг для власних потреб і на макрорівні, і при порівняльній оцінці рівня життя та бідності різних за складом домогосподарств. Інша ситуація складається щодо виробництва домогосподарствами товарів для власного споживання, яке порівнюють із веденням натурального господарства. Особливо це стосується підсобних господарств, в яких може вироблятися значна частина сільськогосподарської продукції, в тому числі для власного споживання. Проте при дослідженні діяльності особистих підсобних господарств значну увагу слід приділяти її класифікації на ринкову та неринкову складову.

Ринкові умови стимулювали активізацію економічної позиції домогосподарств, що дало можливість задіяти додаткові ресурси, і кінець кінцем сприяло більш повному використанню їх потенціалу та потенціалу країни в цілому. Домогосподарства виступили як акумулятори вивільненої робочої сили, регулятори перерозподілу зайнятості. Успішна економічна діяльність окремих домогосподарств створює реальну базу для поступового формування прошарку відносно більш забезпечених сімей, які могли б скласти основу у формуванні нового середнього класу. Однак, на тлі позитивних тенденцій, що виникли з посиленням самозабезпечувальної функції домогосподарств, простежуються й інші фактори, які не просто тимчасово негативно впливали на якість життя населення впродовж кризового періоду, а й можуть залишити слід в майбутньому, в період економічного зростання.

Дослідження бюджетів часу сімей, що проводилися статистичними та соціологічними службами країн колишнього Радянського Союзу впродовж 1990-х років, свідчили про інтенсифікацію діяльності домашніх господарств за рахунок скорочення часу на відпочинок, виховання дітей, піклування про здоров'я членів

родини, поглиблення знань та професійних навичок. Тобто, прагнення населення всіма силами втримати той рівень життя, який мала їх родина до початку кризи, за рахунок інтенсифікації праці у економіці та в домашньому господарстві, призвело до значного зниження якості життя і якісних характеристик населення. Такі втрати людського капіталу неможливо відновити одразу після виходу економіки з кризи. Більше того, без цілеспрямованої державної політики таке відновлення стане неможливим навіть за умови багаторазового зростання реальних доходів населення та поліпшення якісних характеристик їх життєдіяльності.

Таким чином, результатом посилення самозабезпечувальної функції домогосподарств в період кризового стану економіки стало виникнення суперечливих та неоднозначних процесів. З одного боку, короткостроковим результатом таких процесів стала активізація діяльності домогосподарств, яка дала змогу пережити труднощі перехідного періоду та набути імунітет до випадків різкого зниження життєвого рівня. Крім того, в довгостроковій перспективі це може сприяти позитивним тенденціям, зокрема, посиленню економічно обґрунтованої нерівності в доходах і формуванню заможного прошарку суспільства з “чистим” минулим. З іншого боку, зростання інтенсивності праці як всередині домогосподарства, так і зовні, призводить до зниження якості життя та якісних характеристик населення, що дуже важко відновити після виходу економіки з кризи. Отже, витрати ресурсів домогосподарств на самозабезпечення або “виживання” за рахунок розвитку призводять до довготривалих негативних наслідків у майбутньому.

Класична теорія економіки домашніх господарств формувалася переважно в період стабільного розвитку економіки капіталістичних країн, тому питанням внутрішньої діяльності домогосподарств, значення якої зростає в період кризи суспільного виробництва, приділялося відносно мало уваги. Неокласична економічна теорія розглядає два основних типи економічних суб'єктів – підприємство та домогосподарство. При цьому метою економічної діяльності підприємства є виробництво товарів та максимізація прибутків, а економічна діяльність домогосподарства орієнтована виключно на споживання, її метою є максимізація задоволення потреб членів домогосподарства. Виробнича діяльність домогосподарств не розглядалася в неокласичній теорії, що стало поштовхом до виникнення у середині 1980-х років концепції нової економіки домашнього господарства Г.Беккера та К.Ланкастера. Зрозуміло, що ця концепція визнає виробництво всередині домогосподарства.

Сьогодні в розвинутих країнах світу при дослідженні життєвого рівня та бідності розглядають звичайну домашню діяльність (приготування їжі, прибирання помешкання, догляд за дітьми тощо) як частину суспільного виробництва, оцінюючі затрати часу, праці та дохід від неї за діючими в країні стандартами. Такий підхід, безумовно, виправданий необхідністю вирівнювання умов та запобігання похибок в оцінках матеріального становища різних домогосподарств, проте він практично відходить від розгляду цієї господарської одиниці в економічній та соціологічній теорії.

Визнання неоплачуваної домашньої діяльності різновидом праці, а домашнього господарства формою виробництва, наче б то підвищило їх статус. Про-

те діяльність в домашньому господарстві, як і раніше, вважається продовженням закономірностей матеріального виробництва та ринку. На противагу такому підходу, можна розглядати ринкову діяльність як складову політики домашнього господарства (1, с. 109). Такий підхід повністю вписується в ідею визнання рівня життя населення рушійною силою прогресу, оскільки спонукає обмежувати вплив ринкової парадигми. Якісна специфіка домогосподарства полягає в тому, що виробниче тісно пов'язане з особистим, а економічне – з соціальним. Суб'єктом виробництва тут частіше виступає не окрема людина, а сім'я, яка уособлює не просто групу людей, а спільноту, пов'язану родинними стосунками.

Теорія школи соціального розвитку, орієнтована на країни Третього світу, розглядала всі види виробничої та репродуктивної діяльності домогосподарств у їх взаємозв'язку на мікро- та на макрорівні. Така концепція підвищувала значимість домогосподарств, але без відповіді залишалися питання щодо факторів прийняття ними економічних рішень, характеру дії розподільчої системи всередині домогосподарства (як виробництва, так і споживання). Присутність домогосподарства на ринку праці в будь-якій формі визначає рівень його доходів. При цьому, чим вища кваліфікація члена домогосподарства, тим більші його можливості реалізувати свою економічну активність на зовнішньому ринку, а менше праці віддавати в домогосподарстві, і навпаки.

В перехідній економіці кардинальні та швидкоплинні зміни і нестабільність інституціонального середовища здійснюють руйнівний вплив на традиційну діяльність домогосподарства. Низькі стандарти оплати праці, непристосованість до нових умов системи соціального захисту та інші негаразди змінюють традиційні погляди на економічну діяльність всередині домогосподарства та за його межами. В таких умовах домогосподарство в своїй економічній діяльності керується не класичними перевагами у виборі моделі життєзабезпечення, а форсмажорними обставинами. Це породжує, з одного боку, відчуття появи додаткових можливостей підвищення матеріального добробуту, а з іншого – страху та незахищеності в нових умовах. В цьому полягає визнання економічних умов 1990-х років економікою виживання (2, с. 75), яка стимулює активізацію самозабезпечувальної поведінки домашніх домогосподарств.

Та самозабезпечувальна функція домашніх господарств значно відрізняється від класичної економічної діяльності. Домогосподарством керує не економіка, заснована на раціональному виборі варіантів використання обмежених ресурсів. Дії людей обумовлені не стільки максимізацією прибутку або добробуту, скільки бажанням врівноважити інтенсивність праці з рівнем задоволення основних потреб.

Домогосподарства, використовуючи наявні можливості, виконують певні роботи та надають послуги з відтворення людського капіталу, створюючи тим самим додану вартість, яка не враховується статистикою. Ця додана вартість тим більша, чим гірше розвинена сфера відповідних послуг, отже сім'я вимушена нехтувати іншими функціями, перетворюючись на своєрідне мікропідприємство. Діяльність по самообслуговуванню, яку можна оцінити за затратами часу на ведення господарства, закономірно зростає в періоди економічної кризи або низького економічного росту та відповідного скорочення доходів населення, і навпа-

ки, зменшується в періоди зростання доходів від зайнятості у суспільному секторі економіки. Отже, масштаби самозабезпечення домогосподарства традиційно відповідають рівню розвитку економіки.

Дослідження самозабезпечувальної функції домогосподарства завжди тісно пов'язані з бюджетом часу населення. Вперше структура бюджету часу різних груп населення була розроблена та проаналізована у 20-х роках минулого сторіччя С.Г. Струмлініним (3, с.233–359). А наприкінці 60-х років у СРСР та інших країнах світу набула розповсюдження структура бюджету часу працюючих, в основу якої було покладено принцип розподілу всього бюджету часу на робочий та позаробочий час. В свою чергу, неробочий час розподілявся на:

- ◀ час, пов'язаний з роботою;
- ◀ домашня праця та час на інші побутові потреби;
- ◀ задоволення фізіологічних потреб;
- ◀ вільний час.

Зрозуміло, що розробка такої структури була пов'язана з виявленням та використанням резервів росту продуктивності праці та збільшення вільного часу. Та за такого підходу стосовно непрацюючих членів суспільства ця структура втрачала всякий сенс. З погляду аналізу соціально-економічного змісту бюджету часу різних за складом домогосподарств доцільно виділяти:

- час, затрачений на працю в суспільному секторі економіки;
- ведення власного (сімейного) бізнесу, самостійна трудова діяльність;
- праця в особистому підсобному господарстві;
- домашня праця;
- догляд за дітьми та іншими членами домогосподарства, які потребують догляду;
- задоволення фізіологічних потреб;
- вільний час для задоволення соціальних, культурних та інших потреб.

Загалом 1440 хвилин доби є істотним ресурсом часу для індивіда, частина якого використовується в рамках професійної діяльності, а частина – для виконання домашньої роботи, дозвілля або задоволення фізіологічних потреб. Домашня діяльність не має вартості для домогосподарства, проте має велику цінність і займає значну частину вільного часу. Грошовий еквівалент роботи, що здійснена домогосподарством для своїх потреб, може досягати значних розмірів. За деякими розрахунками (4, с. 23), в середньому на одне домогосподарство він може сягати розміру мінімальної або середньої заробітної плати. Тому не брати до розрахунку еквівалент домашньої діяльності, означає спотворювати картину нерівності, і навіть бідності, різною мірою для різних країн. Неврахування цих параметрів у ресурсах призводить до переоцінки добробуту тих домогосподарств, які повинні інвестувати весь свій час в отримання грошового доходу.

Споживачем у мікроекономічній теорії є одиниця, яка оцінює задоволення своїх потреб лише в бюджетному плані, тобто єдиний ресурс, що обмежує його вибір споживання – це гроші. Така модель цілком збігається з суто монетарними підходами до оцінки рівня життя та бідності. Однак вона виявляється незадовільною для розуміння явища споживання. Науковці після Беккера та Ланкастера розробили більш переконливі моделі. Людина економічна стає малим під-

приємством, яке придбає продукт, трансформує його, перетворюючи на споживчий, витрачає час на його споживання, до того ж при задоволенні таких вимог, як бюджетні обмеження та обмеження часу.

Ресурс часу впродовж доби однаково доступний кожному, його можна більш-менш вільно розподілити для різної діяльності (професійної, дозвілля, домашньої діяльності), тобто на все те, що виконуємо ми самі, тоді як це можна було б доручити кому-небудь іншому. Робота по будинку, прання і прасування білизни, шиття, садівництво, виготовлення виробів, виховання дітей, догляд за домашніми тваринами – перелік великий, і витрачений на це час значний.

Домашню роботу можна здійснювати для себе, а можна для інших. Значна частка взаємодопомоги між домогосподарствами має вигляд домашньої діяльності (допомога батькам чи дітям), навіть якщо взаємодопомога набуває різних форм у міському або сільському середовищі. Неофіційна зайнятість може кваліфікуватися як форма зайнятості, споріднена з домашньою діяльністю; різниця полягає лише у тому, що за неофіційну роботу є реальна грошова винагорода, тоді як для домашньої роботи, зробленої для іншого “безоплатно” є тільки непряме відшкодування системою “ти мені – я тобі”, яке може виходити за межі грошової сфери.

У країнах перехідної економіки при дослідженнях рівня життя, з метою адекватного відображення ситуації та проведення достовірних порівняльних оцінок, особливо важливо включати до розрахунку умовні ресурси за домашню роботу. До теперішнього часу єдиною формою домашньої діяльності, яка визнавалася і оцінювалася в українській статистиці, було виробування продукції для власного споживання та негрошові подарунки у вигляді товарів, оцінених за ринковою вартістю.

У розвинутих країнах значення домашньої діяльності при формуванні рівня життя, головним чином, простежується для середніх верств населення, оскільки найбільш багаті дедалі частіше використовують працю інших, а у найбільш бідних немає засобів та можливостей придбати необхідні речі, а також набути необхідного людського капіталу, щоб одержувати вигоду як від домашньої діяльності, так і в ринковій сфері.

На жаль, в Україні дослідження бюджету часу не проводяться на державному рівні. Окремі соціологічні опитування не мають системності та достатньої репрезентативності. В країнах Європи такі обстеження давно стали традиційними, навіть країни пострадянського простору (наприклад, Білорусь) ввели відповідні модулі до своїх обстежень. Останні дослідження у Франції показують, що домогосподарством на домашню діяльність часу витрачається більше, ніж на професійну, навіть якщо в довгостроковій перспективі простежується тенденція до зменшення цього феномену. Зрозуміло, що в країнах перехідного періоду з різних причин домашня діяльність має займати значно більше часу.

Статистичне дослідження економічної діяльності та самозабезпечувальної функції домогосподарств за відсутності даних по бюджетах часу, може базуватися на оцінці рівня та динаміки окремих складових сукупних доходів, а також на поглибленому аналізі структури сукупних витрат. Такі непрямі оцінки можуть

сприяти адекватному висвітленню процесів, що відбуваються в економіці домашніх господарств, а також давати можливість здійснювати припущення щодо розвитку ситуації в майбутньому.

Впродовж післякризового періоду в Україні самозабезпечувальна функція домогосподарств зазнала значних позитивних трансформацій у бік зменшення обсягів виробництва для власних потреб. Передусім, ці зміни торкнулися самозабезпечення власників земельних ділянок – практика ведення натурального господарства почала різко відходити на другий план з кожним роком після кризи. І якщо у 1999 році практично кожна четверта гривня (у грошовому еквіваленті сукупного доходу) потрапляла до бюджету домогосподарств України у вигляді натурального доходу від землі, то у 2006 році лише 5,7% сукупних доходів становили натуральні надходження у вигляді сільськогосподарської продукції (рис. 1). Навіть у сільській місцевості цей показник у 2006 році становив лише 14,5%.

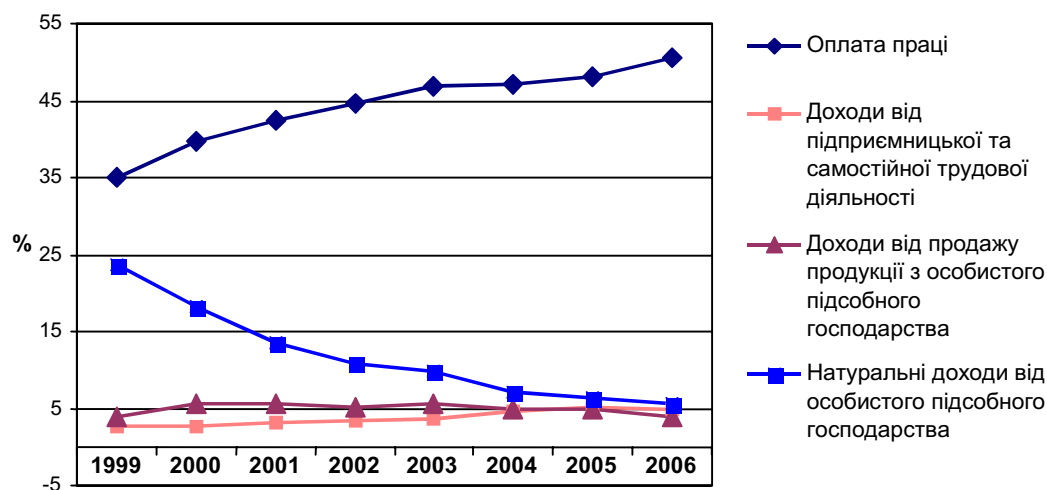

Рис. 1. Зміни в структурі загальних доходів домогосподарств України за рахунок заробітної плати та джерел самозабезпечення у 1999–2006 роках, %.
 Джерело: Розрахунки автора за даними обстеження умов життя домогосподарств України

Зміщення в структурі доходів відбулося переважно за рахунок збільшення питомої ваги оплати праці. При цьому грошові надходження від самостійної економічної діяльності¹ домогосподарств в структурі сукупних доходів не зазнали істотних змін. Отже, при зростанні доходів від найманої праці зменшилась роль економічної діяльності домогосподарств з власного забезпечення. Такий значний прорив у формуванні доходів населення за останні сім років є прямим свідченням послаблення самозабезпечувальної функції домогосподарств в результаті виходу країни з економічної кризи.

¹ Виходячи з наявної статистичної бази, до таких доходів можна віднести доходи від продажу сільськогосподарської продукції, а також надходження від підприємницької та самостійної трудової діяльності. Віднесення останньої складової не буде похибкою, оскільки вона включає переважно дрібне підприємництво.

Проте процес економічного зростання протягом кількох років не зміг змінити традиції неринкового самозабезпечення домогосподарств, які формувалися впродовж попередніх десятиріч і значно посилилися в період кризи 1990-х років. До таких традицій ще за радянської доби належали всі різновиди хатньої роботи, а також ремонт та пошиття одягу, ремонт житла тощо. Зростання доходів та підвищення матеріального забезпечення спрацьовує сьогодні, як і раніше, переважно на задоволення найбільш необхідних потреб – у харчуванні та непродовольчих товарах. При цьому витрати на послуги в структурі бюджету сімей залишаються та тому ж рівні. Така ситуація є свідченням загально низького рівня життя в країні, який впродовж періоду економічного зростання не зазнав кардинальних позитивних змін.

За період 2002–2005 років² питома вага витрат на послуги у сукупних витратах домогосподарств України коливалася у межах 10,2 – 10,6%, і лише у 2006 році зросла до 11,6%. Якщо врахувати, що до цієї статті включені витрати на оплату послуг житлово-комунальної сфери, на освіту, охорону здоров'я, транспорт і зв'язок, тобто обов'язкові для підтримання життєдіяльності витрати, то стає зрозумілим, яку частину бюджету середнє українське домогосподарство може витратити на побутові послуги та на послуги культури, відпочинку і розваг. А при низькому рівні доходів це становить мізерні суми. Для порівняння слід зазначити, що населення Росії у 2003 році витратило на послуги 12,6% свого бюджету проти 9,2% у 2000-му році. Отже, динаміка структури витрат українських домогосподарств не відображає підвищення життєвого рівня в країні і значно поступається не тільки країнам Центральної Європи, а й показникам по Росії.

Динаміка останніх років свідчить про незначні позитивні зрушення у користуванні населення платними послугами. Зокрема, це стосується не тільки сфери освіти та охорони здоров'я, які поступово все більше фінансуються не бюджетом, а безпосередньо користувачами послуг. З кожним роком домогосподарства дедалі більшу частину своїх ресурсів витрачають на оплату побутових послуг, які сприяють полегшенню хатньої праці та поліпшенню організації вільного часу, а також на послуги спорту, культури і розваг, що підвищують якість життя людей.

Загалом витрати на побутові послуги в структурі сукупних витрат домогосподарств зросли з 0,65% у 2002 році до 1,74% у 2006-му, а на послуги культури, спорту та відпочинку – відповідно з 0,26 до 0,38%. (табл. 1). Проте така динаміка є непоказовою і не відповідає високим темпам зростання доходів населення. Адже зростання реальних доходів населення за період 2002–2006 років більш ніж удвічі мало б сприяти відчутнішим позитивним змінам, і кількісним, і якісним, у структурі споживання домогосподарств.

Взагалі нинішня структура споживання населення України настільки віддалена від показників розвинутих країн світу, що будь-яке поліпшення ситуації на такому короткому часовому відрізку не могло б кардинально

² Як стартовий обрано 2002 рік, оскільки вважається, що через 2 роки після початку періоду економічного зростання відбуваються позитивні зміни у всіх аспектах рівня життя населення.

Таблиця 1

Витрати домогосподарств України на побутові послуги та послуги культури, спорту і відпочинку, 2006 р.

Статті витрат на окремі види послуг	Витрати на окремі види послуг у % до сукупних витрат домогосподарства		Витрати на послуги, грн. на 1 домогосподарство на місяць	
	2002	2006	2002	2006
Послуги з будівництва житла, дач, гаражів	0,07	0,14	0,45	2,03
Послуги з капітального ремонту житла, дач, гаражів	0,12	0,46	0,78	6,60
Послуги з постійного утримання житла в належному стані і поточного ремонту	0,14	0,73	0,91	10,48
Ремонт меблів, інших предметів обстановки та покриття для підлоги	0,01	0,02	0,06	0,32
Ремонт великих та малих домашніх електропобутових приладів	0,05	0,03	0,36	0,35
Ремонт інших крупних товарів для відпочинку, культури і розваг	0,01	0,00	0,05	0,06
Ремонт та прокат одягу	0,02	0,02	0,11	0,37
Ремонт і прокат взуття	0,06	0,05	0,39	0,78
Домашні послуги	0,02	0,06	0,13	0,92
Послуги спорту і відпочинку	0,04	0,07	0,29	1,08
Послуги культури	0,22	0,31	1,42	4,42
Ресторани та кафе	0,47	0,89	3,12	12,84
Їдальні	0,61	0,85	4,02	12,30
Перукарні та інші заклади по особистому догляду	0,17	0,23	1,14	3,32
Загальні (сукупні) витрати)	100,00	100,00	658,3	1442,8

Джерело: Розрахунки автора за даними обстеження умов життя домогосподарств України

змінити загальну картину. Навіть порівняно з такими країнами СНД, як Росія та Білорусь, населення України має значно гіршу структуру споживання, що вказує на фінансову неспроможність переважної більшості домогосподарств зменшити обсяги домашньої діяльності, виконуваної власними силами, за рахунок купівлі цих послуг.

Оскільки ступінь самозабезпечення домогосподарства в ринковій економіці має залежати від його дохідно-майнового рівня, то всі висновки щодо динамічних зрушень та досягнутих значень слід ув'язувати з диференціацією населення за рівнем доходів. Як зазначалося раніше, функція самозабезпечення може справляти найбільш суттєвий вплив на рівень життя середніх шарів суспільства.

Статистика домогосподарств України свідчить про протилежне – внесок доходів від самозабезпечення в загальний дохід домогосподарства практично не змінюється з кожним наступним децилем³. І якщо у першому децилі такі доходи становлять 16% загального бюджету, то у десятому – 13,1% (рис. 2).

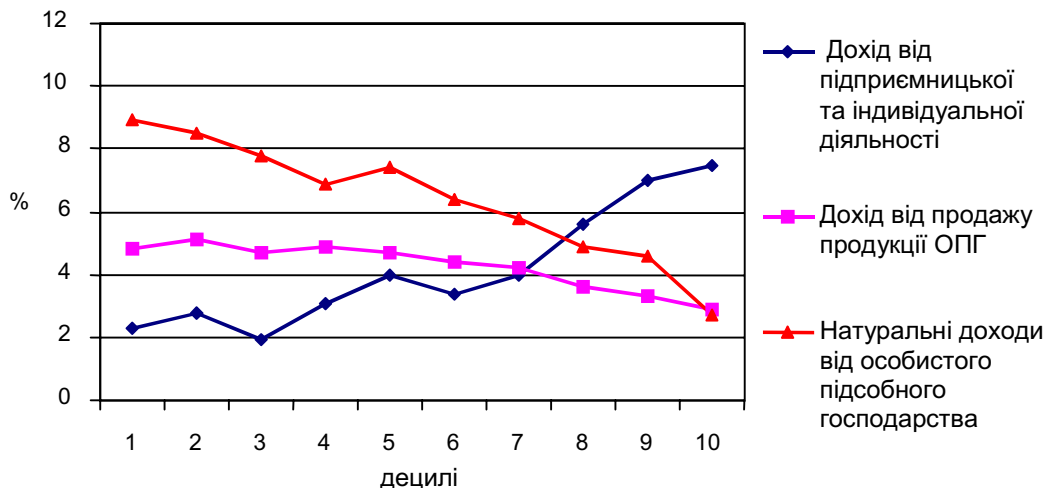

Рис. 2. Внесок доходів від самозабезпечення в загальний дохід домогосподарства за децильними групами, %, 2006 рік

Джерело: Розрахунки автора за даними обстеження умов життя домогосподарств України

Однак слід означити відмінності у формуванні самозабезпечувальних доходів залежно від рівня добробуту домогосподарства. Так, якщо домогосподарства 1–5 децилів отримують здебільшого натуральні доходи та доходи від продажу продукції з особистого підсобного господарства, то у 6–8 децилях джерела самозабезпечення практично зближуються, а в 9–10 децилях спостерігається значне зростання доходів від підприємницької та індивідуальної діяльності і незначна вага надходжень з інших джерел самозабезпечення. Таким чином, лише найбагатші дві децильні групи демонструють спрямування самозабезпечувальної функції у бік ринкової діяльності, а решта домогосподарств обирає традиційні шляхи неринкового самозабезпечення.

Витрати на основні види побутових та соціально-культурних послуг практично не диференційовані залежно від рівня добробуту домогосподарства. Так, сумарні витрати домогосподарств відповідної групи на домашні послуги плавно зростають від першого до п'ятого децилю в межах 1,8–4,9 млн. грн. на рік, а від шостого до дев'ятого – у межах 14,5–22,4 млн. грн. Лише у десятому децилі відбувається певний “стрибок” до 111 млн. грн.(рис.3). Платні домашні послуги

³ Для розрахунків побудовані децильні групи за рівнем сукупних еквівалентних витрат, з використанням шкали еквівалентності 1,0;0,7;0,7 (при визначенні середньодушових сукупних витрат витрати першого члена домогосподарства взято за 1, а всіх інших – дорослих і дітей – за 0,7).

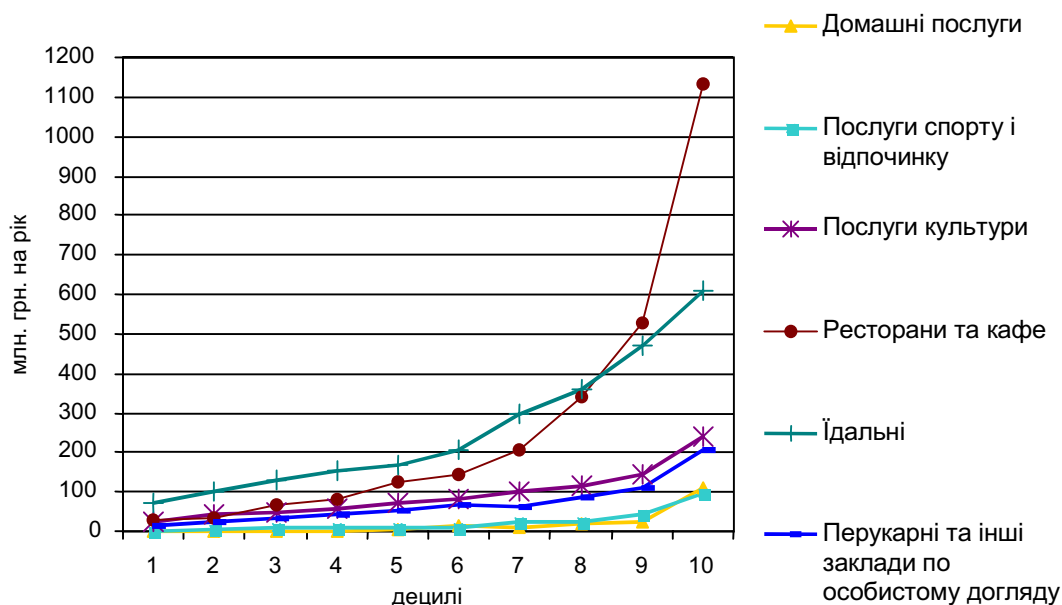

Рис. 3. Витрати домогосподарств на окремі види послуг за децильними групами, млн. грн. на рік, 2006 р.

Джерело: Розрахунки автора за даними обстеження умов життя домогосподарств України

ги поки що не увійшли до традиційних витрат домогосподарств, оскільки навіть найбагатший десятий дециль витрачає на хатні послуги дещо більше 4 грн. на місяць (на одне домогосподарство в середньому по всій децильній групі) або менше однієї десятої відсотка своїх ресурсів.

Натомість, послуги спорту та відпочинку, які традиційно вважалися обов’язковою статтею витрат, сьогодні стали предметом розкоші і мало представлені в низькодохідних групах. Так, домогосподарства першого децилю за рік витрачають на ці цілі лише 0,41 млн. грн., у 2–6 децилях показник плавно зростає від 4,6 до 9,8 млн. грн. відповідно, а з сьомого по десятий децилі – вже з 25,8 до 97,1 млн. грн. Таким чином, регулярні щорічні витрати на відпочинок і заняття спортом характерні для домогосподарств 7–10 децилів.

Дещо інакше здійснюються витрати на послуги по особистому догляду (перукарські, косметичні тощо) та послуги культури – вони поступово зростають з кожним наступним децилем приблизно у межах від 14–24 млн. грн. на рік у першому децилі до 205–239 млн. грн. у десятому. Тобто зі збільшенням рівня доходів пропорційно зростають витрати на заклади культури та побутові послуги, пов’язані з особистим доглядом.

І зовсім по-іншому складається ситуація з послугами харчування поза домом, особливо, кафе та ресторанів – на ці види послуг витрати зростають з кожним наступним децилем, а в найбагатшій (десятій) групі вони різко збільшуються в кілька разів. Взагалі, витрати на кафе, ресторани та їдальні значно перевищують

всі інші види витрат на побутові та соціально-культурні послуги, а у найбагатшому 10-му децилі витрати на кафе та ресторани становлять понад 1130 млн. грн. на рік, тоді як витрати цієї групи на домашні послуги та послуги спорту і відпочинку складають (відповідно 111 та 97 млн. грн. на рік).

Таким чином, складається враження, що незалежно від рівня доходу, сьогоднішні прагнення українських домогосподарств лежать не в площині підвищення якісних характеристик свого побуту, а в організації окремих видів дозвілля.

Прямим свідченням зростання рівня матеріального забезпечення домогосподарств можна вважати покращення показників володіння рухомим майном, яке спостерігається впродовж останніх років. Цей процес торкнувся як загальноновживаних та широко розповсюджених, так і високо вартісних товарів домашнього вжитку.

Таблиця 2

**Забезпеченість домогосподарств товарами
тривалого використання, %, 2000–2006 рр.**

	2000	2001	2003	2004	2005	2006
Холодильники	89,0	89,3	91,6	91,7	93,5	94,3
Пральні машини	71,7	73,1	74,1	73,3	75,9	77,2
Посудомийні машини	–	–	–	0,1	0,2	0,1
Кольорові телевізори	65,9	68,5	76,2	79,4	85,8	88,7
Пилососи	54,5	54,5	55,2	55,7	61,6	63,9
Музичні центри	3,1	3,3	6,4	8,2	10,9	13,4
CD-програвачі	–	–	–	3,2	6,6	11,9
Комп'ютери	1,4	2,0	4,0	5,6	8,9	11,5
Мікрохвильові печі	1,4	1,7	3,3	4,7	8,9	14,3
Кухонні комбайни	3,1	3,2	3,8	3,4	4,6	5,2
Автомобілі	16,8	15,6	15,9	15,8	16,0	16,5
Супутникові антени	0,3	0,3	0,5	0,7	1,2	2,8
Кондиціонери	0,2	0,2	0,4	0,5	1,0	0,9
Мобільні телефони	–	–	–	12,2	30,2	48,8

Особливо високими темпами зростає забезпечення новими товарами, які стрімко увійшли у повсякденне життя. В першу чергу, це стосується мобільних телефонів, музичних центрів, CD-програвачів, комп'ютерів та мікрохвильових печей. За останні сім років рівень забезпечення мікрохвильовими печами зріс з 1,4 до 14,3%. Це, передусім може свідчити про зростання споживання напівфабрикатів, які не потребують багато часу та зусиль для приготування їжі, проте не сприяють покращенню здоров'я населення, особливо дітей. Решта товарів підвищеного попиту стосується засобів комунікації та розваг.

Загалом позитивні процеси зростання показників володіння сучасною технікою не свідчать про підвищення якісних характеристик життя населення. Зокрема, забезпеченість побутовою технікою для полегшення хатньої праці зростає

дуже повільно. Сьогодні пральні машини мають 77,2% домогосподарств порівняно з 73,1% сім років тому. Отже, забезпеченість таким важливим предметом тривалого використання практично не змінюється кількісно. Зрозуміло, що зростає питома вага сучасних пральних машин у загальній їх кількості – якщо у 2001 році лише 27,1% домогосподарств мали пральну машину строком служби менше 10 років, то у 2006 році цей показник становив 54,3%. Крім того, сьогодні пральні машини імпортного виробництва є у 56,5% домогосподарств проти 24,6% у 2001 році. Та майже чверть домогосподарств традиційно не забезпечені пральними машинами.

На особливу увагу заслуговує такий різновид побутової техніки, як посудомийні машини, що досить повільно входять у побут українських домогосподарств. Посудомийні машини дають змогу не тільки заощаджувати час на хатній роботі, а й економити високовартісний на сьогодні ресурс – воду. Викликає подив, що забезпеченість товарами для розваг, що коштують значно дорожче, зростає дуже високими темпами, а товарами, які полегшують хатню роботу та збільшують резерв вільного часу, практично не змінюється. Нині лише 0,1–0,2% домогосподарств мають у користуванні посудомийні машини.

Отже, населення сьогодні більше схильне витратити вільні кошти на розваги та товари для розваг, нехтуючи витрачанням коштів на збереження вільного часу для розваг та здоров'я. Динаміка зростання забезпеченості товарами тривалого користування показує, які саме товари населення вважає найнеобхіднішими для повсякденного життя, оскільки купує їх на досить обмежені кошти.

Сформовані нині у населення України життєві стандарти характеризуються не прагненням до комфортного життя, а бажанням задовольнити накопичені специфічні потреби попередніх років. Однак нехтування вільним часом на користь збільшення сімейного бюджету, сприйняття щоденного часу як безкоштовного та невичерпного ресурсу призводить до понаднормових фізичних навантажень, а врешті-решт до відсутності самозбережувальної поведінки у населення.

Таким чином, сьогодні в Україні ознакою низького рівня життя населення виступає значна роль самозабезпечувальної функції домашніх господарств. Незважаючи на вихід з економічної кризи та процес економічного зростання впродовж останніх семи років, і як наслідок, суттєвий прорив у структурі формування доходів домогосподарств, самозабезпечення залишається невід'ємною складовою підтримання достатнього рівня споживання. Причому, основні канали самозабезпечення зберігаються для всіх шарів суспільства, незалежно від рівня доходів домогосподарств. Дослідження, проведені за українськими даними післякризового періоду, поки що не підтверджують закон Енгеля⁴ і свідчать, що зростання доходів населення кардинально не змінило структуру споживання домогосподарств – питома вага витрат на харчування

⁴ Згідно з цим законом, зі зростанням доходів відбуваються зміни у структурі витрат – зменшується питома вага витрат на харчування та збільшується питома вага витрат на послуги.

знижується незначними темпами, а витрати на послуги залишаються на тому ж рівні. Сьогодні можна констатувати, що самозабезпечувальна функція домашніх господарств, активізована у 1990-х роках внаслідок економічної кризи та переходу до ринкових відносин, дещо зменшила своє значення, але не відійшла на другий план у підтриманні достатнього рівня споживання переважної більшості українських сімей.

Джерела

1. Шанин Т. Формы хозяйства вне систем // Вопросы философии. – 1990. – №8. – С. 109–115.
2. Олейник А. Домашние хозяйства в переходной экономике: типы и особенности поведения на рынке // Вопросы экономики. – 1999. – №12.
3. Струмилин С.Г. Проблемы экономики труда. – М., 1957. – 425 с.
4. Вержэ Даниэль (Verger Daniel). Международные вопросы: низкие доходы, ограниченное потребление или низкое благосостояние: статистические подходы к вопросам бедности в плане международного сравнения // Экономика и статистика (ECONOMIE ET STATISTIQUE). – 2005. – N° 383–384–385. – С. 7–45 (перевод с французского).

Аннотация. В статье определены особенности выполнения домохозяйствами экономической функции на разных этапах развития страны; исследованы современные тенденции и основные проблемы формирования жизненного уровня домохозяйств Украины, проанализирована роль самообеспечения в повышении материального статуса семьи.

Summary. The features of the implementation of economic function by households on the different stages of development are determined in the article; the modern tendencies and basic problems of forming of households' living standards in Ukraine are investigated; the role of self-providing in the increase of the material status of family is analyzed.

Стаття надійшла до редакції журналу 18.09. 2007 р.